

АРХЕОЛОШКА НАЛАЗИШТА X–XI ВЕКА У ЧАЧКУ И ОКОЛИНИ

Дејан Радичевић, Филозофски факултет, Београд

Вишегодишња истраживања на простору чачанске котлине и њеном брдско-планинском ободу указала су на постојање археолошких остатака из X–XI столећа. Историјска проучавања овог раздобља отежана су недостатком писаних извора и углавном се крећу у најопштијим оквирима, тако да консултовање археолошких података, ма колико они за сада скромни били, може бити од великог значаја. Досадашња сазнања углавном су резултат заштитних ископавања вишеслојних налазишта, па би њихово сагледавање требало бити подстицајно и за будуће систематичније радове.

Кључне речи: Западна Морава, чачанска котлина, налазишта, грнчарија.

Чачанска котлина припада југозападном делу централне Србије и обухвата рубне делове Шумадије, према планинским подручјима унутрашњих Динарида који започињу масивима Јелице и Овчара. Пространа и плодна котлина захвата ток Западне Мораве у дужини од око 40 km, од изласка из Овчарско-кабларске клисуре на северозападу до краљевачког сужења на југоистоку. Са свих страна је оивичена планинама, тако да геоморфолошки представља готово затворену целину. На западу и северозападу налазе се Овчар и Каблар, ка северу је подгорина Сувобора, Маљена и Рудника, на североистоку су Вујан и Буковик, док је са југа омеђена Јелицом. Једини сасвим отворен правац ка котлини води уз ток Западне Мораве са југоистока, а релативно је лак и приступ преко јужних падина Рудника и даље низ ток Дичине.

Од најранијих времена чачанска котлина представља стециште комуникација које су повезивале западнобалкански простор и Приморје, са Подунављем и централним деловима Балкана. Мрежа античких путева интензивно је коришћена и током читавог средњовековног раздобља. Пут који је одвајкада пратио ток Западне Мораве остао је до данас кључна комуникација овог подручја.

Археолошка налазишта X-XI столећа су за сада најстарија позната сведочанства средњовековног живота на овом простору. Раздобље VII-IX века још увек представља непознаницу, тако да не можемо говорити о налазима који би били старији од X столећа. Трагови живота из X-XI века откривени су на пет налазишта (сл. 1). Посебну групу чине: Кулина у селу Рошци, Градина на Јелици и Соколица (Градина) у Остри. Локалитети се налазе на истакнутим и теже приступачним врховима који доминирају широм околином, па су као такви били веома погодни за утврђивање и одбрану. Насупрот њима, налази из порте цркве Вазнесења Христовог у Чачку указују на остатке насеља заснованог у широко отвореној равници, недалеко од обале Западне Мораве. За сада је само у случају овог насеља, на оближњем локалитету Терме, потврђено постојање одговарајуће некрополе.

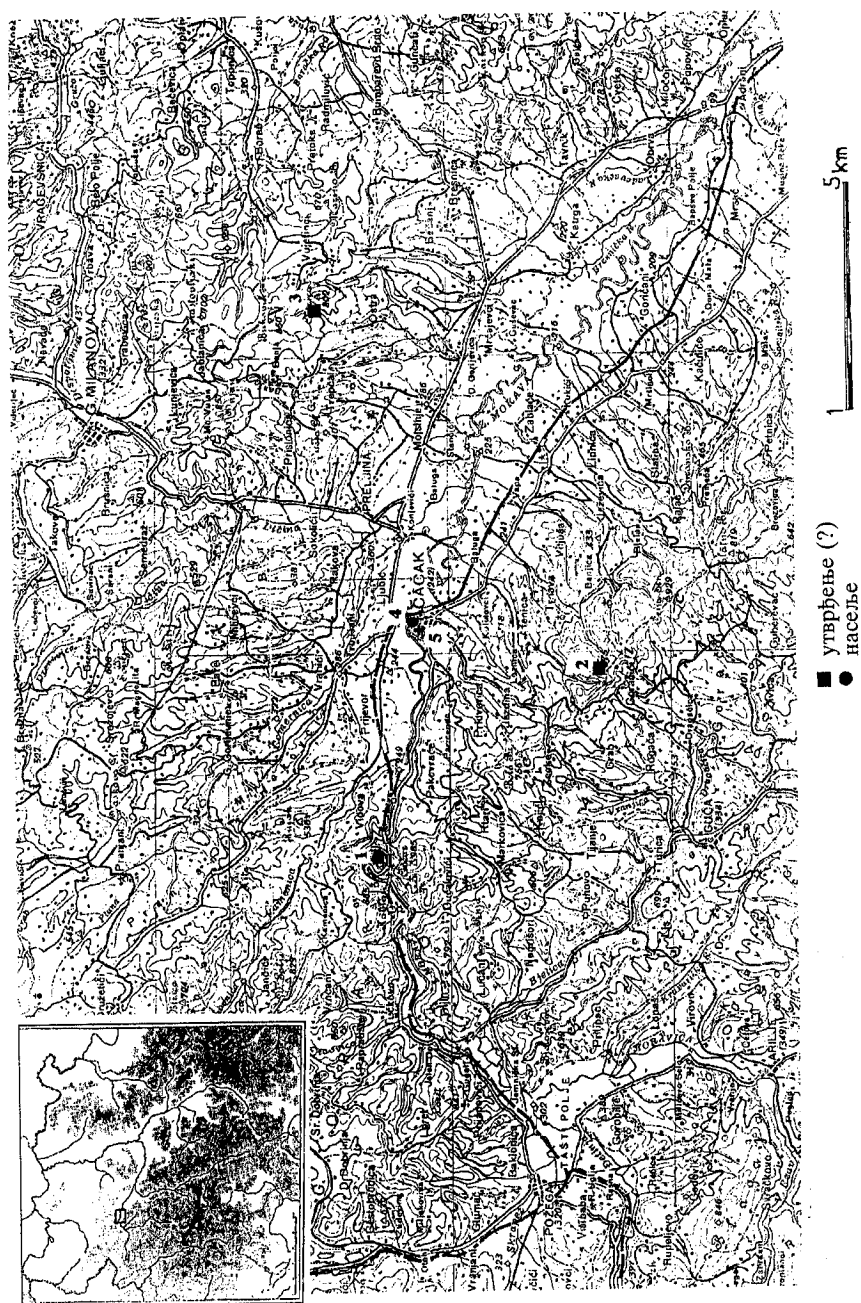
Локалитет Кулина се налази у селу Рошци око 15 километара северозападно од Чачка. Смештен је на једном од доминантних врхова Овчарско-кабларске клисуре, са њене кабларске стране. Овај купасти, стеновити брег, готово у потпуности обухваћен окуком Западне Мораве, представља завршетак греде која се постепено уздиже по правцу север-југ пратећи леву обалу реке. Врхом греде води и једини правац којим је могуће доспети на Кулину. Тешка приступачност и широк преглед над околином чине ово место стратешки веома погодним.

Локалитет је добио име захваљујући рушевини куле која се учавала на врху брега. Угроженост овога објекта била је разлог покретања заштитних радова у оквиру којих су предузета и прва археолошка ископавања.¹ Унутрашњост куле и њена ближа околина очишћене су од шута, док су сондажно истражени делови темељне зоне зидова. Упоредо са истраживањем куле, сондиран је и део локалитета источно од ње, где су откривени остаци грађевине која се највероватније налазила на улазном делу некадашњег комплекса. Истражени објекти су оквирно хронолошки опредељени у раздобље XIV-XV века (Вукадин 1980: 167-168, црт. 1).

Сондама које су истражене уз кулу констатовано је постојање старијег средњовековног слоја. Стратиграфски однос између овог слоја и зидова куле указивао је да је слој знатно старији од времена зидања куле. На основу покретних налаза опредељен је у X-XI век (Вукадин 1980: 169, табле I и II). Постојање старијег средњовековног слоја био је разлог да

---

¹ Место је данас познато и као манастир Успење. На самом врху брега је 1939. године саграђена црква посвећена Успенију Пресвете Богородице. Током деведесетих година прошлог века око цркве су подигнути и пратећи манастирски објекти. Археолошка истраживања су обављена 1977. и 1978. године. Радови су изведени у организацији Завода за заштиту споменика културе из Краљева, уз сарадњу са Народним музејом из Чачка. Истраживањима је руководила Обренија Вукадин.

Сл. 1. Налазишта X-XI века у Чачку и околини: 1. Кулина, 2. Градина на Јелици, 3. Соколица, 4. Чачак, црквено двориште, 5. Чачак, Терме.
 Fig. 1. Sites from 10th and 11th century in Čačak and vicinity: 1. Kulina, 2. Gradina upon Jelica, 3. Sokolica, 4. Čačak, churchyard, 5. Čačak, Terme.

се истраживања на Кулини наставе.² Ископ постављен између раније истражених објеката показао је да на самом врху нема очуваних археолошких слојева, док је сонда истражена у продужетку ископа из 1977/78. године потврдила ранија стратиграфска запажања. Слој шута који је потицао са обрушених зидова куле прекривао је слој гари и пепела, а испод овог слоја је издвојен старији средњовековни слој (Марковић 1994: 27-28).³

Најбројније налазе из старијег слоја представља грнчарија. Како су остали налази прилично хронолошки неосетљиви (два биконична пршљенка, као и малобројни, углавном фрагментовани гвоздени предмети), за сада једино грнчарија омогућава његово одређеније датовање. Грнчарију са Кулине у највећем броју карактерише присуство лонаца. Осим лонаца потврђена је и употреба црепуља, вршника и здела. Црепуље су забележене у нешто већем броју него вршници, док су зделе најређе и заступљене су са само два примерка. Лонци и зделе су израђивани на ручном витлу, док су вршници и црепуље израђивани и на ручном витлу, али и без употребе витла. Осим слободном руком моделованих посуда које карактерише грубља фактура, остала грнчарија је израђена од релативно добро пречишћене глине са додатком ситнозрног песка, уз који је понекад додаван и ситно дробљени кречњак. Посуде су печене на отвореној ватри, а боја печења варира у нијансама од црвенкастомрке до сивомрке. Без обзира на детаље у начину обликовања посуда, као и ситне технолошке разлике, грнчарија са Кулине у целини припада производима локалног грнчарства.

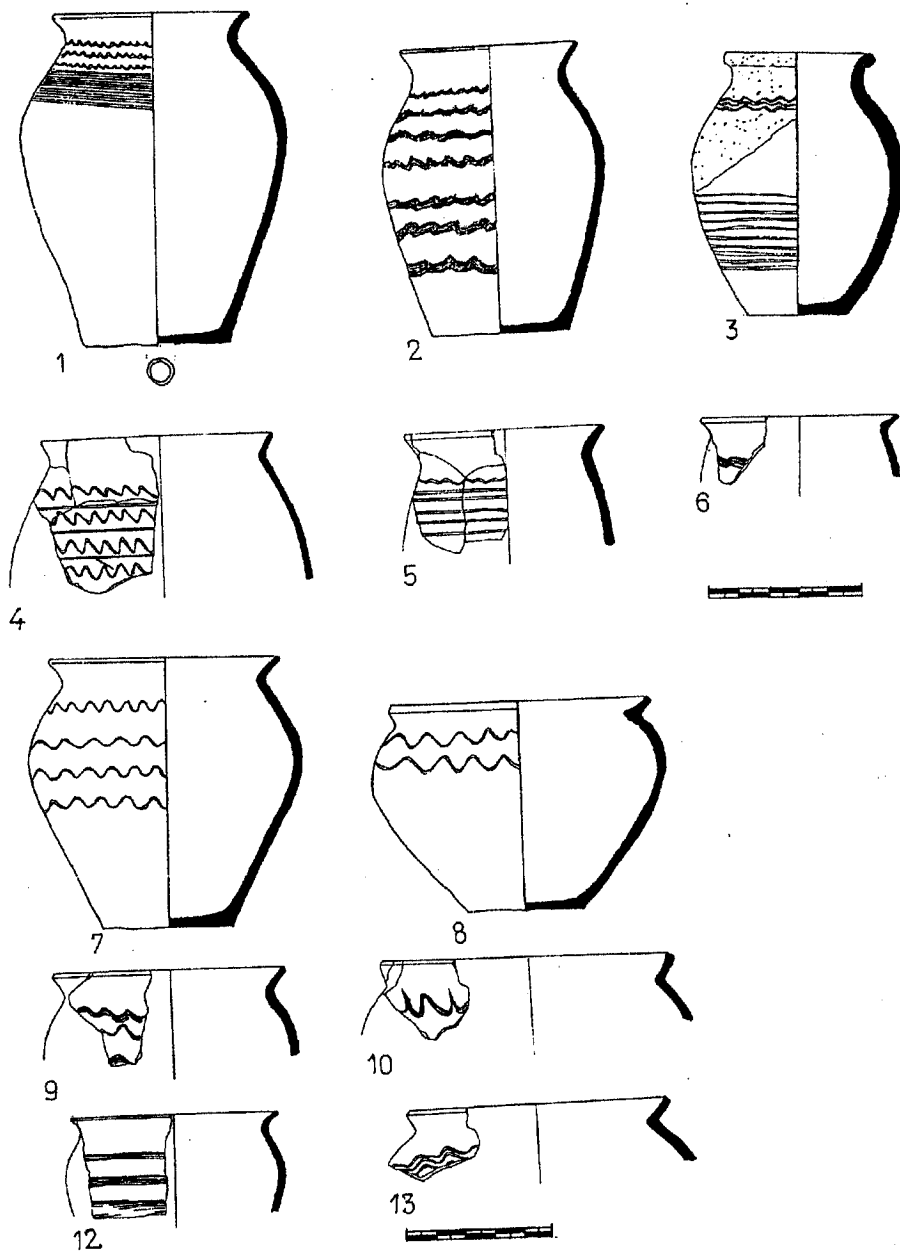
Лонци су претежно средње величине; висине су 17-22 cm, пречника обода 10-15,5 cm и пречника дна 7-10 cm. Мали лонци су висине око 13-14 cm, пречника обода 9-10 cm и пречника дна око 9 cm. Лонци великих димензија који су могли служити за чување хране нису констатовани.

Лонце, на основу појединости у начину обликовања, условно можемо поделити у три основна типа, мада је извесно да их све карактерише јединствена замисао у начину обликовања и украшавања. Прву групу чине лонци нешто издуженијег тела и заобљеног трбуха, са пречницима отвора приближно једнаким пречницима дна и максималном ширином на средини или горњој трећини висине посуде (сл. 2: 1-6). Друг тип представљају лонци јајастог облика, са пречником отвора који је већи од

---

² Ископавања Народног музеја из Чачка 1993. године, под руководством Оливера Марковић. Радови су и том приликом били веома скромног обима. Како је након њих, без претходних археолошких истраживања, уследила изградња манастирских грађевина, површине на којима су оне подигнуте остале су археолошки неистражене.

³ За разлику од Обреније Вукадин која истиче да је слој гари и пепела који се налазио испод шута танак (Вукадин 1980: 168), Оливера Марковић бележи да је дебљина слоја гари износила око 10 cm (Марковић 1994: 27). Према наводима истраживача дебљина старијег средњовековног слоја износила је од 0,25 до 0,60 m.

Сл. 2. Рошци, лок. Кулина, налази грнчарије.
Fig. 2. Rošci, site Kulina, pottery finds.

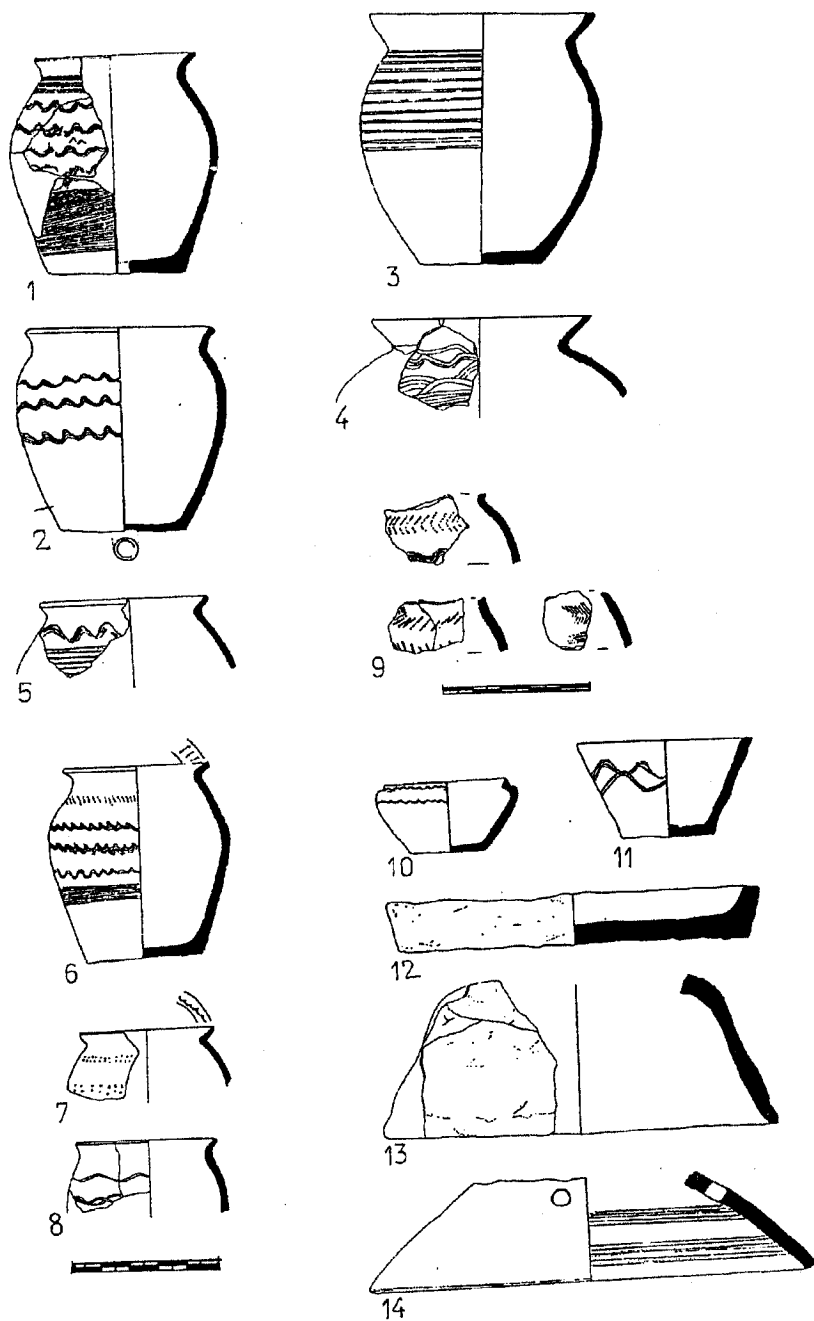
пречника дна и максималном ширином на високом рамену (сл. 2: 7-13). Особену варијанту чини лонац широко разгнутаг кратког обода, који оштро прелази у јако наглашено високо раме (сл. 2: 8). Трећу групу представљају лонци широког отвора и лопгасто заобљеног трбуха (сл. 3: 1-5). Мање лонце карактерише пречник отвора једнак са пречником дна, ненаглашено раме и максимална ширина на заобљеном трбуху (сл. 3: 6-8).

Ободи лонаца су у већини случајева мање или више разгнута, са косо засеченом усном. Нешто су ређи примерци са заобљеном усном, док су изузетно ретки лонци широко разгнутаг обода са хоризонтално засеченом усном (сл. 3: 3-4). Лонац са прстенасто профилисаним ободом за сада представља усамљен налаз у керамичком материјалу са Кулине (сл. 2: 3). Дна лонаца су равна, а само у два случаја на њима се уочава мањи кружни отисак од осовине витла (сл. 2: 1, сл. 3: 2).

Лонци су по правилу украшавани, тако да су изузетно ретки примерци за које би се могло претпоставити да су били без украса. Орнамент се најчешће налази на горњој половини посуде, али има и лонци код којих украс прелази на доњу половину, спуштајући се понекад и до 2-3 cm изнад дна. Код поједини мањих лонаца украшавана је и унутрашња страна обода. Украс је изведен чешљем или шиљатом алатком, а најчешће се састоји од комбинације таласасто и водоравно урезаних линија, мада има и лонаца који су украшени само валовницама или само појасевима хоризонтално урезаних линија. Ређи су примерци украшавани убодима чешљем који су комбиновани са урезаним орнаментом (сл. 3: 7). Веома су ретки и уломци лонаца украшени косим убодима чешља у два реда обликована у виду јелове гране (сл. 3: 9), док је само на једном лонцу орнамент преклопљен тако што је хоризонтално урезана трака нанета преко валовнице (сл. 3: 4). Овај лонац карактерише и особена фактура са додатком финијег песка, па се може претпоставити да је на Кулину доспео негде са стране.

Зделе у технолошком смислу карактеришу идентичне особине са лонцима (сл. 3: 10-11). Израђене су на ручном витлу од исте глине, тако да највероватније представљају производе истих грнчара. Обе зделе су малих димензија и док је нешто већи примерак коничног облика са хоризонтално засеченим ободом (сл. 3: 11), мања здела има заобљено и наглашено раме на којем је усправно постављен краћи обод са стањеном усном (сл. 3: 10). Као и лонци и оне су украшене валовницама урезаним чешљем или шиљатом алатком.

Црепуље и вршници, моделовани без употребе витла, израђивани су од слабије пречишћене глине са додатком крупнијег песка и дробљеног кречњака. Боја печења је тамно мрка. Црепуље су плитке, дебљих зидова са заравњеним или заобљеним ободом (сл. 3: 12). Вршници су још грубље израде, која је нешто брижљивија на деловима уз заобљени обод (сл. 3: 13). Знатно квалитетније израде су црепуље и вршници израђи-

Сл. 3. Рошци, лок. Кулина, налази грнчарије.
 Fig. 3. Rošci, site Kulina, pottery finds.

вани на ручном витлу, од пречишћене глине са додатком ситнијег песка. Зидови су им тањи, а ободи равно засечени. Унутрашњост овако израђених вршника украшавања је појасевима водоравно урезаних линија (сл. 3: 14).

Грнчарија са Кулине је оквирно хронолошки опредељена у раздобље X-XI века (Вукадин 1980: 169; Марковић 1994: 30-31), али се чини да би се о датовању ових налаза ипак могло казати нешто одређеније. Поуздано датовање отежава недовољно познавање грнчарије са истовремених или временски блиских налазишта у најближој околини, тако да за сада не можемо изводити закључке на основу хронолошки дефинисаних одлика локалног грнчарства, већ аналогije морамо тражити на географски знатно ширем простору. Осим налазишта из околине Чачка, територијално најближе аналогije проналазимо на локалитетима средњег Поморавља, локалитету Рас код Новог Пазара и Гобелји код Бруса.⁴ Поређења су заснована на типолошким одликама лонаца који на свим налазиштима представљају најзаступљенији облик посуде. Лонци из Ђуприје и околине Јагодине датовани су од IX до у прву половину XI века (Манојловић-Николић 2001: 379-380, 382-384, T.I, T.IV-VI). Млађе лонце из Ђуприје, опредељене у другу половину XI и XII век, карактерише учесталија профилација обода каква није позната на лонцима са Кулине (Манојловић и Ђогић 1989: 40, T.V-VII; Манојловић-Николић 2001: 380, T.II). Лонци аналогни примерцима са Кулине су на локалитету Рас карактеристични за целине X века, мада су типолошки нешто шире опредељени у раздобље X и прве деценије XI века (Роровић 1999: 144-149, 323-325, sl. 92, sl. 96-98). Слични лонци са Градишта на Гобелји датовани су од IX до XI века (Богосављевић-Петровић и Рашковић 2001: 117-120, T.I/4, T.II/4, T.III/1).

Типолошки блиски лонци познати са налазишта на десној обали Дунава између ушћа Саве и ушћа Тимока датовани су од IX до XI века, али се њихова бројнија заступљеност уочава у насељима датованим до почетка XI века.⁵ Млађа насеља на овом простору карактерише појава

⁴ У општим цртама аналогни налази познати су из Грбица код Крагујевца датовани у X век (Богдановић 1981: 58, кат. бр. 84 и 85) и Ковачевца код Младеновца опредељени у IX век и касније време (Јанковић М и Ђ. 1990: кат. бр. 58/1-5), али како је грнчарија са ових локалитета само илустрована кроз појединачне налазе нисмо у могућности да је детаљније разматрамо.

⁵ Земун, IX и почетак X века (Јанковић М. 1996: 123-127, T.III-VIII); Винча, крај X и почетак XI века (Јанковић М. и Ђ. 1990: 82-84, кат. бр. 29/35-38); Кладово, IX – почетак XI (Јанковић Ђ. 1974: 99, sl.6/2-4); Понтес, Корбово, Бадњево, Браћевац, X и почетак XI (Јанковић Ђ. 1974: 83, T.V/7-10, 12-13); Гамзиград, крај X – почетак XI века (Јанковић М. 1974: 81-83, T.IV/8-9); Прахово, друга половина IX – прва половина X века (Јанковић М. 1974: 78, T.I); Велесница, IX-XI век (Ерсеговић-Павловић и Мимић 1986: 290, fig. 2/1-5 fig. 6/1-2); Љубичевац, од краја IX до почетка XI (Роровић и Mrkobrad 1986: 312, fig. 14-15); Грабовица, IX-X век (Ерсеговић-Павловић и Мимић 1986а: 348, fig. 1/1-5, fig. 2/2-10, fig.3/1-5); ушће Слатинске реке, IX-X (Јанковић Ђ. 1984: 197-198, сл. 197/6,8,10; Jovanović, Korać i Janković 1986: 386, fig. 19/6,9).

лонца разноврсније профилисаних обода какве не налазимо на лонцима са Кулине.⁶ Лонци слични налазима са Кулине заступљени су у целинама најстаријег средњовековног насеља на простору Западног подграђа и Доњег града Београдске тврђаве (Бикић 1994: 15-16, сл. 2/1, 7, 9, 12-15, 33, сл. 12/1-4, 38-39, сл. 15/6-8). Археолошке целине из раздобља након обнове византијске власти на Београдској тврђави карактерише бројнија заступљеност лонаца каквих на Кулини нема (Бикић 1994: 17, сл. 3, сл. 4). Слична ситуација се уочава и на Великом Градцу, где у целинама X века проналазимо аналогне лонце (Јанковић М. 1981: 47-51, Т.III-IV, Т.VII/15-19, Т.IX/1-13), док су у целинама XI века појављују и лонаци другачије обликованих обода (Јанковић М. 1981: 51-55, Т.V-VI, Т.VII/4-5, Т.IX/18-35).

Сродни лонци су заступљени у оквиру типова I и IV грнчарије из Мачванске Митровице (Minić 1980: 24-25, Pl. I/1-4,6, Pl. II/4-5, Pl. IV/1-2, 4-9). Са овога налазишта не располажемо документованим археолошким целинама, али су лонци типа I, а сасвим ретко и лонци типа IV, истакнути као једини типови заступљени у најстаријем нивоу становања датованом у другу половину X и почетак XI века (Minić 1980: 77).

На основу изнетих аналогја лонци са Кулине би могли бити датовани у раздобље од првих деценија X до првих деценија XI века. Доњу хронолошку границу опредељујемо у прве деценије X века, будући да старије лонце из IX и првих деценија X века карактерише богатији украс који најчешће прекрива и доњу половину лонца, што није била уобичајена пракса приликом израде лонаца са Кулине.⁷

Овакво датовање одговара и налазима црепуља и вршника. Слично обликоване црепуље јављају се у Подунављу већ од VII века и остају у употреби током каснијих столећа.⁸ На налазиштима у средњем Поморављу за сада је забележен само налаз црепуље из Ђуприје (Манојловић и Ђогић 1989: 39, 41, Т.IX). Колико нам је познато, употреба вршника није потврђена на поменутих налазиштима у Подунављу и

⁶ Прахово, последње деценије X до половине XI века (Јанковић М. 1974: 78-81, Т.III); Гамзиград, XI век (Јанковић Ђ. 1983: 149, сл. 121-123); Рибница, XI век (Minić 1974: 62-63, Pl. I-I); Поповица, XI-XII век (Žeravica 1974: 123-131, Т.I-VII); Жеравица З. и Л. 1979: 203-204, сл. 1-2); Брза Паланка, крај XI-XII век (Ерцеговић-Павловић и Минић 1984а: 168, сл.174/1-7); Злот, XI-XII век (Вуксан 1997: 294, Т.1/9-10, 13); Мокрањске стене, XI-XII век (Сретеновић 1984: 223, сл. 214/1-4, сл. 215/7-9).

⁷ Земун, IX почетак X века (Јанковић М. 1996: 123-128, Т.III-VII); Велики Градац, крај IX и почетак X века (Јанковић М. 1981: 33, Т.VII/26-31); Прахово, друга половина IX — прва половина X века (Јанковић М. 1974: 78, Т.I; Ушће Слатинске реке, IX и почетак X века (Јанковић Ђ. 1984: 197-198, сл. 197); Јагодина IX-X век (Манојловић-Николић 2001: 383, Т.V); Рас, IX век (Поровић 1999: 143-144, сл. 89/1-6).

⁸ Михајловац, VII век (Јанковић Ђ. 1986: 443-445, fig. 2/8-9); Грабовица, IX век (Ерцеговић-Павловић и Минић 1984: 146, сл. 137); Ушће Слатинске реке, IX и почетак X века (Јовановић, Кораћ и Јанковић 1986: 385, fig. 19/1-2); Рибница, XI век (Minić 1974: 64, Pl. III/10); Поповица, XI-XII век (Žeravica 1974: 134, Т.VIII/15, 17, 18; Т.XV/15; Т.XVII/12).

средњем Поморављу. Битно је другачија ситуација на локалитету Рас, где су вршници, заједно са црепуљама, веома бројни. Према наводима истраживача, уломци црепуља и вршника представљају више од половине налаза керамике из најстаријег средњовековног слоја са Подграђа. Типови блиски налазима са Кулине, израђивани на витлу или без употребе витла, карактеристични су за целине датовене од друге половине IX до краја X века (Роровић 1999: 143-149, сл. 89/11-13, сл. 92/5-8, сл. 97). Вршници се у млађим средњовековним слојевима готово и не појављују, док су црепуље заступљене само кроз примерке рађене на ручном витлу (Роровић 1999: 153-154).

Ретке налазе здела на основу аналогича за сада не можемо поузданије хронолошки одредити. Зделе наглашеног рамена са усправно моделованим кратким ободом не налазимо на наведеним налазиштима X и прве половине XI века. Најсличнија нашем примерку била би здела из Београда датована у XII век (Бикић 1994: 46, сл. 16/12), док је слично обликована здела из Сипа одређена у другу половину XI и прву половину XII века (Јанковић Ђ. 1974: 101, сл. 8/2). Слична је и здела из Браничева датована у XII и почетак XIII века (Поповић и Иванишевић 1988: 143, сл. 17/9).

Мање коничне зделе са заобљеним или равно засеченим ободом углавном су датоване у XI век, мада се не може искључити и њихова ранија појава. Здела из села Мајур код Јагодине потиче из укопа који је одређен у крај X и XI век, али је издвојена као особен облик XI века (Манојловић-Николић 2001: 382-383, Т.IV). Примерак из Прахова није прецизније хронолошки одређена, мада би оквирно припадао раздобљу X – прве половине XI века (Јанковић М. 1974: 81, Т.III/10). Нешто ниже и шире зделе из Рибнице одређене су у XI век (Минић 1974: 64, Pl.III/3). Овако су датоване и зделе из Великог Градца и Гамзиграда (Јанковић М. 1981: 37, 54, Т.XII/17-18; Јанковић Ђ. 1983: 149, кат. бр. 245). Сличне зделе из Мачванске Митровице убројане су у тип који је широко датован од XI до друге половине XIII века (Минић 1980, 34, Pl. IX/2,4). Налази сличних здела на локалитету Рас унутар целине оквирно датоване у другу четвртину XII века (Роровић 1999: 189-190, сл. 145/15), као и из манастира Жиче где су одређене у XIII и почетак XIV века (Минић 2000: 242, Т. IV/1-4) указују на дуго трајање овог типа.

Обе зделе са Кулине очигледно припадају типовима које карактерише дуга употреба. Услови налаза у овом случају, будући да су пронађене у истом културном слоју са осталом грнчаријом, указују да су једновремене са осталим налазима.

Поред налаза са Кулине, грнчарија X-XI века откривена је и на Соколици (Градина) у Остри (Марковић 1995: 56, Т.II/9-2), Градини на Јелици (Милинковић 1986: 52, Т.XV; Исти 1988: 64; Марковић 1995: 55-56,

T.IV/1-5) и порти цркве Вазнесења Христовог у Чачку (Вукадин 1993: 102, T.IV). Соколица се налази на западним падинама Острице и припада источном ободу чачанске котлине (сл. 1:3).⁹ Насупрот Соколици, са друге стране котлине, на једном од доминантних врхова јеличког венца, налази се локалитет Градина (сл. 1:2).¹⁰ Оба локалитета се налазе на изузетно повољним локацијама које су омогућавале широк преглед и релативно лаку контролу над долином Западне Мораве. Стратешка погодност ових позиција условила је њихово коришћење већ у праисторијском периоду, а оба налазишта карактерише и постојање утврђења подигнутих у VI столећу (Milinković 1995: 227-248). За разлику од Кулине где је слој X-XI века јасно издвојен, средњовековна грнчарија са Соколице и Јелице потиче из стратиграфски измешаних слојева у којима је проналажена заједно са праисторијским и рановизантијским материјалом (Милинковић 1986: 49, 52; Марковић 1995: 56). Ови налази су познати у веома малом броју, што онемогућава њихово детаљније разматрање.¹¹ Поуздано датовање средњовековног хоризонта на Соколици могу пружити тек будућа ископавања, док је за детаљније разматрање налаза са Јелице неопходно њихово коначно публикавање.

Међу налазима са Соколице налази се и уломак амфороидног крчага који за сада представља усамљени налаз на налазиштима у Чачку и околини (сл. 5: 7). Израђен је на спором витлу, од добро пречишћене глине са додатком ситнозрног песка. Боја печења је црвенкастомрка, на прелому сива. Спољна површина је пригличана. Средињу врата обухвата уско прстенасто ребро. На очуваној дршци се уочава знак у виду пешчаника, урезан након печења посуде.

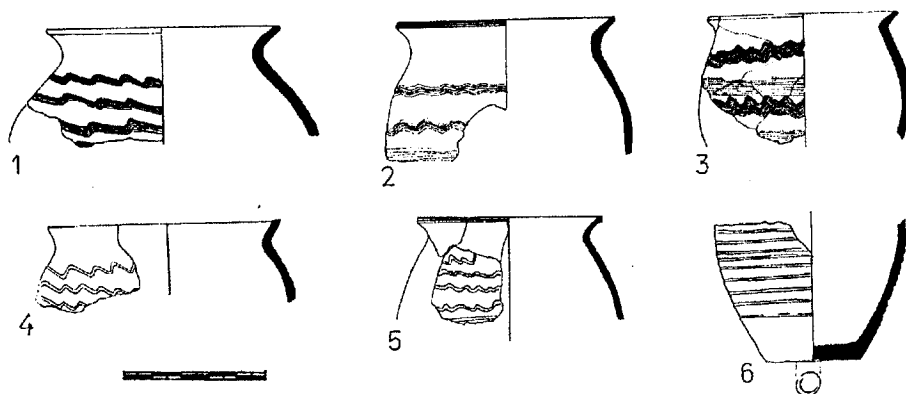
Овај крчаг је типолошки близак крчазима познатим са налазишта у околини Новог Пазара. Налази са локалитета Рас потичу из целина које су одређене у раздобље од средине IX до краја X века (Роровић 1999:

---

⁹ Сондажна археолошка ископавања на овом налазишту изведена су 1973. године од стране Народног музеја у Чачку, под руководством Милене Икодиновић. Обимније заштитно-конзерваторске радове током 1977/78. године обавио је Завод за заштиту споменика културе из Краљева. Археолошким истраживањима је руководила Обренија Вукадин.

¹⁰ Археолошка истраживања Градине на Јелици започета су 1984. године и још увек су у току. Радови се изводе у организацији Филозофског факултета у Београду, под руководством др Михаила Милинковића.

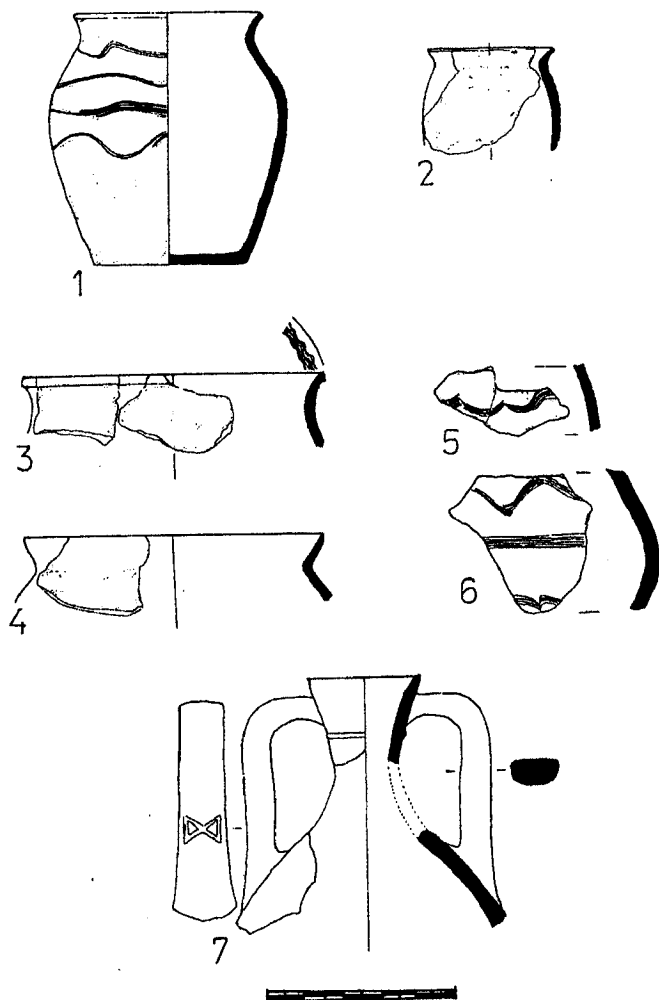
¹¹ Приказани уломци грнчарије са Соколице представљају све налазе данас сачуване у збирци Народног музеја у Чачку. Није могуће утврдити да ли је и у коликој мери приликом ранијих реинвентарисања средњовековни материјал одбациван. У ранијој публикацији је налазима са Соколице омашком придодат уломак лонца који потиче из црквене порте у Чачку, као и фрагмент обода лонца који потиче са овога налазишта, али хронолошки не одговара осталим налазима (Марковић 1995: T.II/8, 12). Малобројни налази са Градине на Јелици такође су раније публиковани (Милинковић 1986: T.XV/3; Марковић 1995: T.IV/1-5). Изузетак представља уломак лонца који је површински налаз пронађен приликом рекогносцирања 1955. године (сл. 4: 5).

Сл. 4. Градина на Јелици, налази грнчарије.
Fig. 4. Gradina upon Jelica, pottery finds.

155-156, sl. 105). Аналогни крчази су пронађени и на локалитету Рас-Постење, али још увек нису детаљније публиковани (Мркобрад 1997: 186, сл. 3). Примерак са Соколице је сродан и са крчагом из Варварина. Овај случајан гробни налаз је на основу аналогија из суседних области датован у време IX-X века (Минић 1978: 88, Т. I, сл. 2). Слични амфороидни крчази су у највећем броју познати на налазиштима у северној Бугарској, а њихова појава забележена је на широком простору који је захватала бугарска држава у IX и X веку (Дончева-Петкова 1977: 77-78; Иста 1981: 165, Обр. 3). Колико нам је познато крчаг са Соколице, заједно са примерцима из Рашке области, за сада представља најзападније налазе амфороидних крчага на централнобалканском простору. Питање производних центара ових посуда још увек није поуздано разрешено. Амфороидни крчази са Раса опредељени су као импорт из неког од источнбалканских радионичких центара блиских самом средишту бугарске државе (Роровић 1999: 156).

Карактеристику крчага са Соколице представља и знак урезан на дршци. Појава урезаних ознака на посудама позната је у разним временима на географски широком простору. Тумачени су као ознака својине, мајстора или радионице, а могли су имати и магијско или религиозно значење (Дончева – Петкова 1977: 138-144). Како је то посведочено на познатом налазу крчага са Чечана, знаци су могли да обележавају и меру посуде (Томовић 1991: 7, сл. 1:1). На налазиштима у Србији ова појава је, поред налаза са Чечана, за сада детаљније разматрано једино на локалитету Рас (Бикић 1999: 17-26). Занимљиво је да је присуство урезаних знакова на керамичком материјалу са овога налазишта карактеристично само за амфороидне крчаге. Ознаке су протумачене као карактеристична црта бугарског наслеђа и њихово постојање је истакнуто као потврда присуства Бугара у овом утврђењу. Знак идентичан са ознаком на

Сл. 5. Остра, лок. Соколица, налази грнчарије.
Fig. 5. Ostra, site Sokolica, pottery finds.

крчагу са Соколице убројан је у групу магијско-симболичних знакова и издвојен као један од хронолошки најстаријих. Урезан је на дршци крчага пронађеној у оквиру целине датоване од средине IX до у прву половину X столећа (Бикић 1999: 18, сл.1/1).

За остале налазе грнчарије са Соколице и Јелице генерално би се могла прихватити општа запажања изнета у погледу грнчарије са Кулине. Новину на појединим лонцима са Јелице представља појава плитког жљеба на усни обода (сл. 4: 2, 5). Слично обликовани лонци из поду-

навских насеља од Београда до Прахова датовани су од друге половине IX до прве половине XI века (Јанковић М. 1996: 123, Т. III/5; Бикић 1994: 15-16, сл. 2/10; Рапрепица 1986: 364-365, fig. 3/7; Јанковић, М. 1974: 78-81, Т. III/2,7). Сама по себи појава жљеба на усни обода није хронолошки осетљива, тако да се на истом простору јавља на лонцима датованим од VII до XIII века (Јанковић Ђ. 1997: 136-137, Т. IV/8; Вуксан 1997: 294, Т. II/8-9).

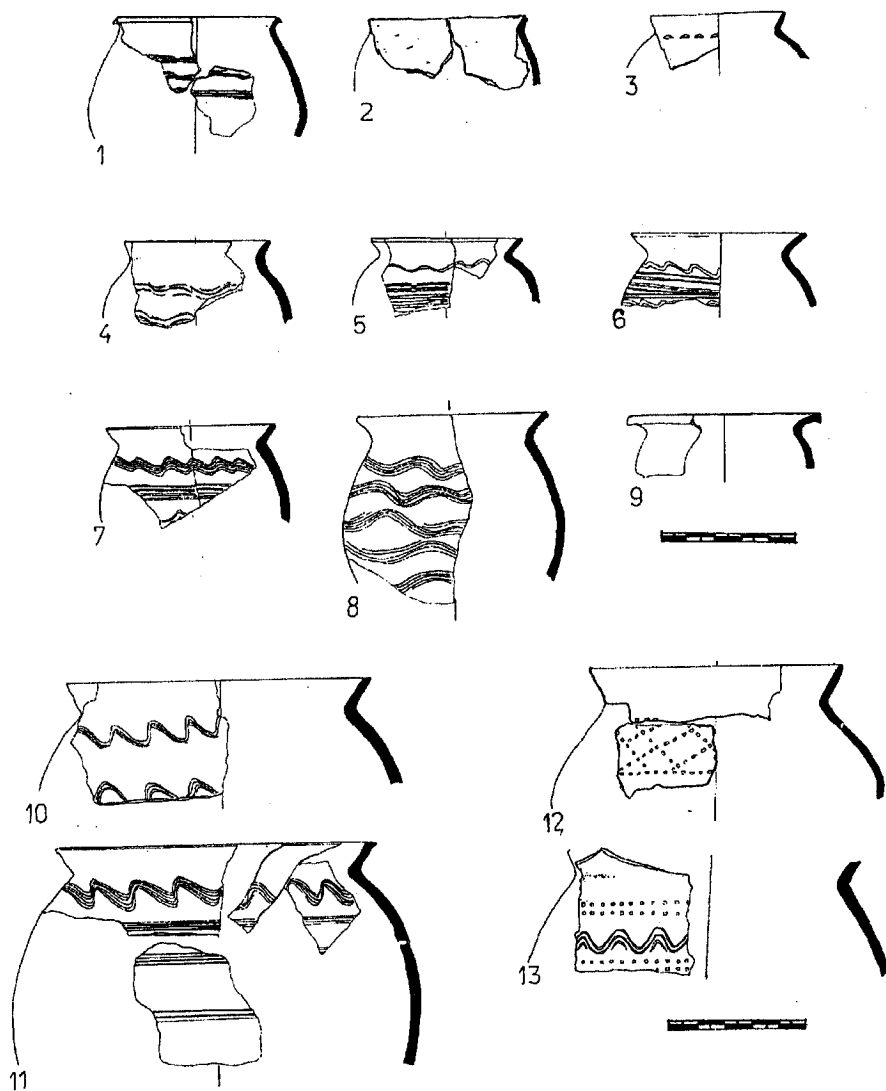
Археолошка истраживања на простору савременог Чачка до сада су углавном била усмерена на простор порте цркве Вазнесења Христовог (сл. 1:4). Готово је опште прихваћено мишљење да чачанска црква у својој најстаријој фази одговара Богородичиној цркви коју је у Моравском Градцу подигао кнез Страцимир, старији брат великог жупана Стефана Немање (Чанак-Медић и Бошковић 1986: 149-156; Чанак-Медић 1993: 81-93). Досадашња истраживања још увек нису поуздано потврдила ово мишљење, али су изнедрила низ значајних података за ранију историју Чачка.¹²

Ископавања су показала да се чачанска црква налази на некада знатно уздигнутијем платоу који је обухватао већи део савременог градског центра. Овај плато је, будући да га Морава никада није плавила, одувек био погодан за настањивање. Најстарији остаци на овом простору припадају већем касноантичком комплексу (Васић 1993: 12-14). Вертикална стратиграфија унутар црквеног дворишта је у великој мери поремећена дуготрајним сахрањивањем које је овде започето већ у средњем веку и трајало до XIX столећа. Налази грнчарије пронађени у нивоу гробова указали су на постојање средњовековног слоја који је вероватно био поремећен већ са најранијим укупима. Заједно са грнчаријом проналажени су и комади кућног лепа са траговима дрвених облица, који су протумачени као остаци стамбене архитектуре, на основу чега је закључено да је на овом простору постојало насеље које је претходило времену изградње цркве (Вукадин 1993: 102).

Грнчарију из порте углавном чине лонци израђени на ручном витлу, од финије пречишћене глине, са додатком ситнозрног песка (сл. 6 : 4-13). Заједно са њима откривени су и лонци грубље израде, моделовани на сасвим спором витлу и у великој мери дорађивани слободном руком (сл. 6: 1-3). Овакви лонци се фактуром и бојом печења не разликују од брижљивије израђених примерака.

Лонци из Чачка се у извесној мери разликују од раније разматраних лонаца са налазишта у околини. Карактерише их нешто финија фактура

¹² Истраживања овог значајног споменика још увек нису попримила систематски карактер, тако да су досадашњи радови, условљени потребом заштите, реализовани кроз низ камапања које су од 1980. до 2000. године изведене у организацији Завода за заштиту споменика културе из Краљева.

Сл. 6. Чачак, порта цркве Вазнесења Христовог, налази грнчарије.
 Fig. 5. Čačak, the yard of the church dedicated to Ascension of Christ, pottery finds.

и квалитетније печење. Боја печења је уједначена и креће се у нијансама сиве боје, а изузетак представља само један лонац црвеномрке боје печења (сл. 6: 12). Већи лонаци дебљих зидова и лоптасто обликованих трбуха нису уочени на помињаним налазиштима (сл. 6: 10-12). Појава обода са уско прстенасто проширеном ивицом усне (сл. 6: 11), као и обода са усном повијеном наниже (сл. 6: 1) за сада је забележена само на

овом локалитету. Лонце са тракасто профилисаним ободом (сл. 6: 9) такође не налазимо на осталим налазиштима. Поједине лонце карактеришу новине и у начину украшавања. Поред уобичајене употребе чешља и зашиљене алатке, лонци су украшавани и ноктом утиснутим јамицама (сл. 6: 3), а један примерак карактерише и употреба радле (сл. 6: 13). Особену појаву представља и украс изведен косим убодима крупнијег чешља у виду ромбоидних поља оивичених водоравно утиснутим јамицама (сл. 6: 12).

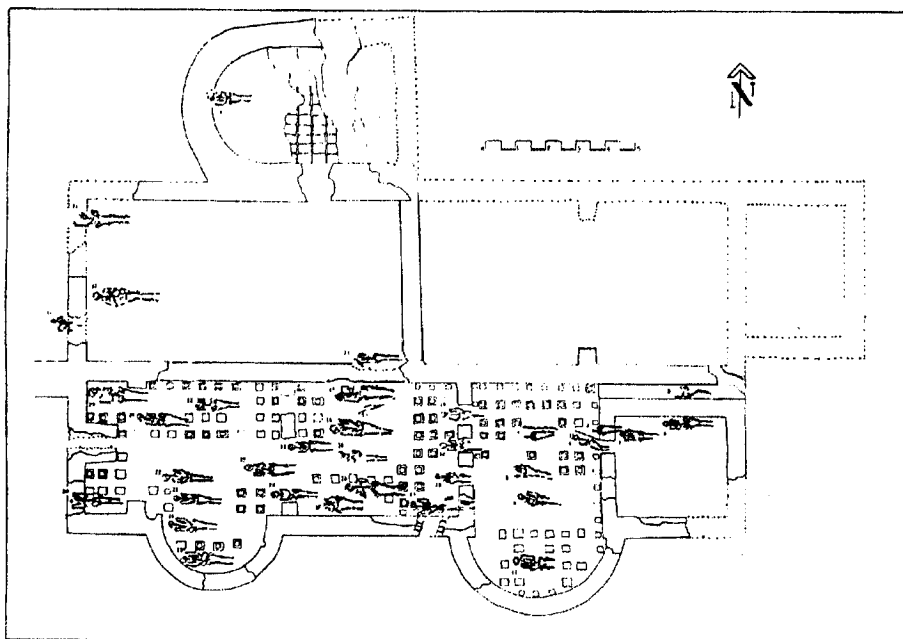
Генерално узевши одлике ових лонаца указују да они или нису производ истих грнчара као лонци са локалитета у околини или, што се чини вероватнијим, нису једновремени са њима. Поуздано датовање онемогућава малобројност налаза и недостатак стартиграфских података. Ови налази су у старијој литератури хронолошки опредељени у X-XI век (Вукадин 1993: 102, T.IV), али се чини да би се могло предложити и нешто другачије датовање. Лонци из Чачка се разликују од лонаца са Кулине или Јелице у довољној мери да би се њихово датовање у X век морало посматрати са великом резервом. На другој страни сличности са лонцима из Мачванске Митровице и Раса датованим у раздобље од XI до почетак XIII века (Minić 1980: 25, Pl. IV-VI; Popović 1999: 330, tipovi II/5 i II/6), указују да би се и њихово датовање могло продужити бар у XII столеће.

За утврђивање трајања живота у овом насељу значајни су и хронолошки подаци о некрополи на којој су се по свој прилици сахрањивали његови становници. Гробље се налази на локалитету Терме, удаљеном око 200 m од црквеног дворишта (сл. 1: 5). На овом локалитету су 1970. године истражени остаци касноантичких терми (Прокић 1975: 167-178; Васић 1993: 12-15), а како је у средњем веку над рушевинама терми вршено сахрањивање, том приликом је делимично истражена и средњовековна некропола (сл. 7: 1, 2).¹³ На основу гробних налаза трајање сахрањивања је могуће оквирно одредити у раздобље XI-XIII века (Радичевић 2001: 23-37). Није поуздано установљено до када је гробље било у употреби. Спорадични налази грнчарије указују да је овај простор већ крајем XII века могао бити обухваћен каснијим насељем (Марковић 1995: 54, T.II/1-6).

Преглед до сада познатих налазишта X-XI века у Чачку и околини би овде био закључен. Археолошка грађа указује да су у X столећу настањене доминантне локације по ободу чачанске котлине. Досадашња истраживања нису пружила одговор на питање да ли су и на који начин ове стратешки значајне тачке биле утврђене. На Соколици и Градини на

¹³ Заштитна ископавања су предузета од стране Завода за заштиту споменика културе из Краљева и Народног музеја у Чачку. Радовима је руководила Обренија Вукадин.

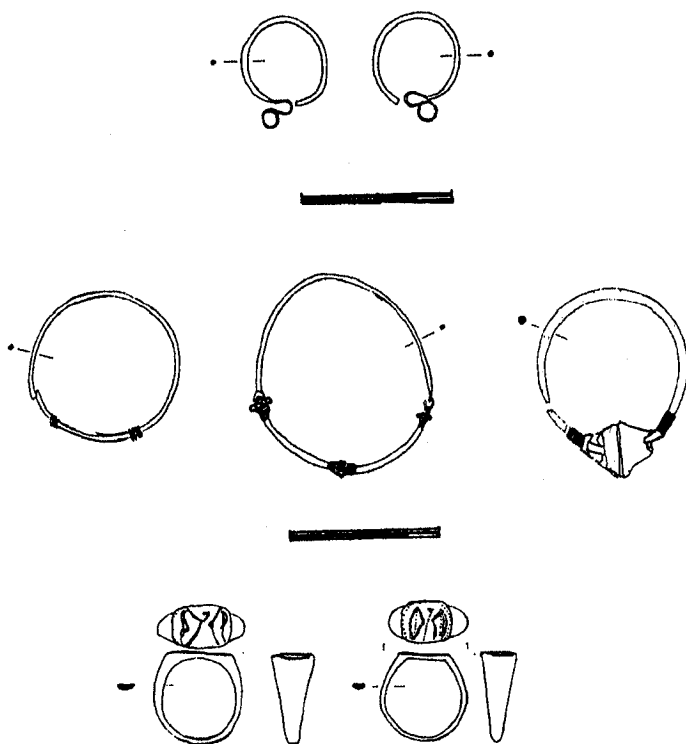

Сл. 7. Чачак, локалитет Терме, средњовековна некропола.

Fig. 7. Čačak, site Terme, medieval cemetery.

Јелици изнова су настајена напуштена рановизантијска утврђења, али не располажемо подацима о евентуалним средњовековним интервенцијама на старијим фортификацијама. Колико нам је познато, за сада су једино истраживања на Јелици указала на постојање бедема који би могао припадати средњовековном раздобљу, али детаљнија разматрања морају сачекати публикавање резултата археолошких истраживања.

На основу одлика грнчарије трајање живота на овим налазиштима одређено је у раздобље од првих деценија X до првих деценија XI века и оно што се чини занимљивим је питање да ли се и у којој мери археолошка сазнања могу сагледати у складу са историјским проучавањима овог раздобља. Када је реч о простору чачанске котлине кључни проблем би се односио на територијално разграничење Србије и Бугарске у X столећу, односно питање источне и северне границе Србије тога времена. Поред прилично обимне литературе у којој се разматра ова проблематика чињеница је да границе оновремене Србије остају у великој мери још увек непознате (Ферјанчић 1996: 137-147). Полазиште у свим истраживањима представљају вести расуте у разним деловима списка *De administrando imperio*. На основу података које овај извор пружа обично се сматра да се раносредњовековна Србија према југоистоку простирала до долине Ибра, западних падина Копаоника и Метохије

Сл. 8. Чачак, локалитет Терме, налази из гробова.
Fig. 8. Čačak, site Terme, find from graves.

(Ферјанчић 1996: 150). Источни гранични појас захватао је долину Ибра, прелазео Западну Мораву и потом се вероватно долином Колубаре приближавао Сави (Благојевић 1983: 58). Питање да ли је Србија на истоку обухватала целу долину Западне Мораве или само њен део остало је отворено (Ђирковић 1981: 162).

Насупрот претходним ставовима у литератури је изнето и мишљење да северна граница Србије у X веку није прелазила планински појас који сачињавају Чемерно, Голија, Јавор, Мучањ, Муртеница Златибор, Тара и Звијезда, а да је тек у XI веку могло доћи до трајнијег укључивања долине Западне Мораве у састав Србије (Новаковић 1964: 167; Максимовић 1997: 40). Интересантно је и мишљење које је, осврћући се на Новаковића и Максимовића изнео Тибор Живковић. Он сматра да политичку власт српских владара према северу не треба ограничити на поменуте границе, већ да су вероватно тридесетих година X века, искористивши погодне околности након смрти цара Симеона, Срби проширили своју власт на данашњу северну Србију и Посавље (Живковић 2000: 155-158).

На основи изнетих ставова могло би се претпоставити да је простор чачанске котлине вероватно припадао пограничном подручју. Долина Западне Мораве представља везу између две географски битно различите средине. Ка североистоку су питоми предели Шумадије и Поморавља, док је на југозападу оштрији брдско-планински терен горњег слива Западне Мораве који обухвата Драгачево и делове Голије, Јавора и Златибора. Посматрано у историјској равни то би била веза између територија на којима ће се српска држава током средњег века постепено ширити, са подручјем које се сматра њеним матичним простором.

Скромна археолошка сазнања са којима располажемо свакако не могу пружити поуздан одговор на ово осетљиво питање, али се поједина запажања чине занимљивим. Грнчарија са Кулине је опредељена као производ локалног српског грнчарства (Марковић 1994: 31). На овом налазишту за сада нису забележени налази који би могли бити приписани карактеристичном бугарском материјалу. Колико нам је познато слична ситуација је и на Градини на Јелици. Налаз који би могао указивати на бугарско присуство је амфороидни крчаг са Соколице која се налази на супротном крају чачанске котлине. На жалост, налази грнчарије са овога локалитета су тако малобројни да не дозвољавају озбиљнија разматрања.

Престанак живота на налазиштима у околини Чачка оквирно је опредељен у прве деценије XI века, мада није искључено да је до тога могло доћи и раније, можда већ крајем X века. Недовољно познавање одлика локалног грнчарства још увек не дозвољава прецизнија хронолошка разграничења. За сада не располажемо са подацима на који начин се то могло одвијати. Постојање слоја гари са којим је затворен старији културни слој на Кулини указивао би да до престанка живота на овом налазишту није дошло мирним путем, већ да се највероватније ради о утврђењу које је страдало у пожару. Већи број целих посуда пронађен на релативно малој површини такође указује да је напуштање Кулине највероватније било нагло.

Генерално узевши, престанак живота на налазиштима би се могао довести у везу са обновом византијске власти на овим просторима. Изузетак представља насеље констатовано на простору црквене порте у Чачку. Мада остаје неизвесно када је ово насеље засновано, чини се вероватним да се то могло десити у битно другачијим историјским околностима које су, за разлику од ранијег живота у тешко приступачним и највероватније утврђеним насељима, сада омогућавале безбедну егзистенцију у широко отвореној и незаштићеној долини Западне Мораве.

Након 1018. године овај простор је по свој прилици био под непосредном византијском влашћу. На овакав закључак наводе подаци из повеља цара Василија II (976-1025) којима је одређен обим новоустановљене Охридске архиепископије. Будући да су се бар у почетним годи-

нама након поновног успостављања власти, државна и црквена организација у целини територијално поклапале (Максимовић 1997: 41, н. 52), западне границе Охридске архиепископије уједно су представљале и границе подручја под непосредном византијском контролом (Ђирковић 1995: 29). Идентификација места наведених у оквиру београдске епископије, без обзира на присутне недоумице, указује да се у њеним оквирима највероватније налазио и читав данашњи чачански крај (Максимовић 1981: 177-179).

Питање који се чини занимљивим за истраживања средњовековне прошлости Чачка односи се на убицајну Градца који се у повељи из 1019. године наводи као једно од места у београдској епископији. Још је С. Новаковић указао на могућност везе између овога Градца и Моравског Градца познатог из каснијих извора, али је сматрао да се са много више разлога Градац треба убицирати у околини Ваљева (Новаковић 1908: 42-45). Новаковићево мишљење је у литератури прихватано и касније (Максимовић 1981: 178; Исаиловић 1989: 33).¹⁴ Нешто другачијег мишљења је М. Динић који је сматрао да се идентификација Градца са Чачком не може прихватити, али да се именом Градац можда означавао крај око Чачка (Динић 1978: 70). Везу Градца из повеље Василија II са данашњим Чачком најдиректније је истакао А. Веселиновић. Он сматра да је Богородица Градачка, односно данашња чачанска црква, добила име према већ постојећем Градцу (Веселиновић 1993: 60). Исти аутор је био склон да Градац идентификује са Градином на Јелици, али је уз дозу опреза решење овога проблема препустио археолозима. Поводом овога мишљења Јованка Калић је истакла да комплекс на Јелици није могао дати име Моравском Градцу, већ да је вероватније да би се на територији града Чачка морали наћи остаци мањег утврђења из римског или протовизантијског раздобља које су Срби овде затекли и које је остало уграђено у имену Градац (Калић 1993: 297-298).

Досадашња истраживања на простору савременог града нису потврдила постојање утврђења, али се ова могућност не може занемарити. Споменици из Чачка и најближе околине указују на присуство војних јединица и административну организацију овога простора у антици. На основу епиграфских података изнета су очекивања у погледу постојања кохортног логора и бенефицијарне станице негде у Чачку или ближе околини (Васић 1986: 23-30; Петровић 1993: 19-25). Претпоставка Јованке Калић могла би се довести у везу и са резултатима истраживања касноантичке агломерације која је обухватала велики део савременог градског центра. Овај комплекс, или више засебних комплекса који су овде могли постојати, највероватније је био ограђен снажним зидовима

¹⁴ Археолошка истраживања у околини Ваљева још увек нису потврдила претпоставке С. Новаковића (Јанковић Ђ. 1985: 67-68)

(Васић 1993: 13-14). Савремени изглед овога простора последица је великих регулационих радова који су започети још крајем XIX века, тако да је веома тешко реконструисати некадашњу слику. Не може се ни претпоставити у коликој мери су антички зидови били очувани, односно какав је утисак затечено стање могло оставити на придошлице који су управо на том простору засновали најстарије средњовековно насеље. Ово насеље је могло постојати у времену када су састављане повеље Василија II, али са овом претпоставком не можемо питање убицације Градца сматрати закљученим.

Оно што сматрамо битним јесте чињеница да се у овом случају резултати археолошких истраживања не могу занемарити. Слична је ситуација и са осталим налазиштима у околини где археологија такође може попунити празнине у историјским проучавањима исцрпљеним ограничењима сопственог метода. Досадашња сазнања то свакако не омогућавају, али су довољно индикативна да се са будућим истраживањима могу очекивати поузданији одговори на читав низ питања која се у погледу ових налазишта чине веома занимљивим.

БИБЛИОГРАФИЈА

- Бикић, В. 1994 *Средњовековна керамика Београда*, Београд.
 – 1999 Прилог проучавању знакова урезаних на амфороидним крчазима из тврђаве Рас, *Новопазарски зборник* 23: 17-26.
- Благојевић, М. 1983 Преглед историјске географије средњовековне Србије, *Зборник Историјског музеја Србије* 20: 45-122.
- Богдановић, М. 1981 *Ситаре културе на јилу централне Србије*, каталог изложбе, Крагујевац.
- Богосављевић – Петровић, В. и Рашковић, Д. 2001 Рановизантијско утврђење на брду Гобеља код Бруса, *Саопштења* 32-33: 99-120.
- Васић, М. 1986 Нови римски натписи нађени у Чачку, *Зборник радова Народног музеја* (Чачак) 16: 23-30.
 – 1993 Касноантичка налазишта у Чачку и околини, у *Бојородица Градачка у историји српског народа*, ур. М. Вуловић, Чачак, 9-16.
- Веселиновић, А. 1993 Чачански крај у средњем веку, у *Бојородица Градачка у историји српског народа*, ур. М. Вуловић, Чачак 1993, 57-71.
- Вукадин, О. 1980 Археолошка истраживања локалитета “Кулина” под Кабларом, *Рашка баштина* 2: 167-170.
 – 1993 Археолошка истраживања црквене порте у Чачку, у *Бојородица Градачка у историји српског народа*, ур. М. Вуловић, Чачак, 100-103.
- Вуксан, М. 1997 Средњовековни налази из Лазареве пећине у Злоту, у *Археологија источне Србије*, ур. Д. Срејовић, Београд, 293-296.
- Динић, М. 1978 *Српске земље у средњем веку*, прир. С. Ђирковић, Београд.
- Дончева – Петкова, ЛЮ. 1977 *Българска бийова керамика*, София.
 – 1981 Прабългарска керамика на територијата на днешните български земи, *Плиска – Преслав* 2: 160-168.

- Ерцеговић – Павловић, С. и Минић, Д. 1984 Грабовица, раносредњовековно насеље, извештај о археолошким истраживањима у 1980. години, *Ђердајске свеске* 2: 145-146.
– 1984а Брза Паланка, сектори II-III, извештај о археолошком истраживању у 1980. години (средњи век), *Ђердајске свеске* 2: 165-170.
- Ercegović – Pavlović, S. i Minić, D. 1986 Le site d'habitation medieval a Velesnica, *ЂS* 3: 289-292.
– 1986а Le site d'habitation et la necropole de Pozajmište, *ЂS* 3: 346-351.
- Žeravica, Z. 1974 Die Keramik des XI. und XII. Jahrhunderts aus der Ansiedlung in Popovica in der negotiner Gegend und das Problem ihrer ethnischen Zuteilung den Slawen, *Balkanoslavica* 3: 121-150.
- Жеравица, З. и Ј. 1979 Средњовековно насеље у Поповици код Неготина, *Стирнар* 28-29: 201-211.
- Живковић, Т. 2000 *Словени и Ромеји*, Београд.
- Исаиловић, М. 1989 *Ваљево и околне области у средњем веку*, Ваљево.
- Janković, Ђ. 1974 Srednjevekovna keramika donjeg srpskog Podunavlja, *Balkanoslavica* 3: 89-119.
- Јанковић, Ђ. 1983 Словенски град, у *Гамзиград касноантички царски дворца*, Београд, 142-151.
– 1984 Средњовековно насеље код ушћа Слатинске реке, *ЂС* 2: 197-198.
– 1985 Ваљево и његова област у средњем веку, *Истраживања* 2: 67-73.
- Janković, Ђ. 1986 Le site d'habitation medieval Kula pres du village Mihajlovac, *Ђердајске свеске* 3: 443-445.
- Јанковић, Ђ. 1997 Словени у источној Србији у VI и VII столећу, у *Археологија источне Србије*, ур. Д. Срејовић, Београд, 133-139.
- Janković, М. 1974 The Ceramic Ware of the Lower-Danube Basin Culture in the 9th – 11th Century in the Territory of Timoika Krajina, *Balkanoslavica* 3: 75-87.
- Јанковић, М. 1981 *Средњовековно насеље на Великом Градцу у X-XI веку*, Београд.
– 1996 Словенско насеље код Земуна, *Рад Музеја Војводине* 37-38: 123-127.
- Јанковић, М. и Ђ. 1990 *Словени у југословенском Подунављу*, каталог озлогбе, Београд.
- Jovanović, А., Korać М. i Janković, Ђ. 1986 L'embouchure de la riviere Slatinska reka, *ЂS* 3: 378-387.
- Калић, Ј. 1993 Дискусија, у *Бољородица Градачка у историји српског народа*, ур. М. Вуловић, Чачак, 297-298.
- Максимовић, Јб. 1981 Тријумф Византије почетком XI века, у *Историја српског народа* I, ур. С. Ђирковић, Београд, 170-179.
– 1997 Организација византијске власти у новоосвојеним областима после 1018. године, *Зборник радова Византолошког института* (Београд) 36: 31-42.
- Манојловић – Николић, В. 2001 Локалитети IX-XIII века у средњем Поморављу, *Зборник Народног музеја* 17-1: 377-388.
- Манојловић, В. и Ђорић, М. 1989 Srednjovekovna грнчарија sa lokaliteta Norreum Margi – Ravno – Сурпја, *Vesnik Vojnog muzeja* 33: 37-42.
- Марковић, О. 1994 Керамика X-XI века са средњовековног локалитета “Кулина” у Рошцима, *Зборник радова Народног музеја* (Чачак) 22-23: 27-32.
– 1995 Налазишта средњовековне керамике из околине Чачка, *Археолошка радионица* 2: 53-57.

- Милинковић, М. 1986 Градина на Јелици, *ЗРHM* (Чачак) 16: 47-56.
– 1988 Археолошка истраживања Градине на Јелици у 1987. и 1988. години, *ЗРHM* (Чачак) 18: 61-76.
- Milinković, M. 1995 Die Gradina auf dem Jelica-Gebirge und die frühbyzantinischen Befestigungen in der Umgebung von Čačak, Westserbien, *Antiquite tardive* 3: 227-250.
- Minić, D. 1974 Les problemes de datation des ceramiques du site d'habitation medievale a Ribnica, *Balcanoslavica* 3: 59-72.
– 1980 Le site d'habitation medievale de Mačvanska Mitrovica, *Sirmium* 11, Beograd.
- Минић, Д. 1978 Керамичке посуде ка гробни прилози на средњовековним некрополама у Србији, *Годишњак града Београда* 25: 87-92.
– 2000 Археолошки подаци о манастру Жичи, у *Манастир Жича. Зборник Радова*, ур. Г. Суботић, Краљево, 223-244.
- Мркобрад, Д. 1997 Рас-Постење: фазе развоја утврђења, *ЗРВИ* (Београд) 36: 203-217.
- Новаковић, Р. 1964 О границама Србије и српске државе у X веку, *Зборник Филозофског факултета* (Београд) 8-1: 153-178.
- Новаковић, С. Охридска архиепископија у почетку XI века, Хрисовуље цара Василија II од 1019. и 1020., *Засебан описак из Гласа СКА* 76, Београд.
- Parpenica, J. 1986 Grabovica – Brzi Prun, gisement prehistorique, antique et medievale, *DS* 3: 362-365.
- Петровић, П. 1993 Из епиграфске збирке чачанског музеја, у *Богородица Градачка у историји српског народа*, ур. М. Вуловић, Чачак 1993, 19-25.
- Роровић, М. 1999 *Tvrđava Ras*, Beograd.
- Поповић, М. и Иванишевић, В. 1988 Град Браничево у средњем веку, *Стипаринар* 39: 126-168.
- Роровић, Р. и Мркобрад, Д. 1986 Prospection par sondage de la localite Ljubičevac-Obala, *DS* 3: 308-313.
- Прокић, Р. 1975 Римске терме у Чачку, *Рашка башићина* 1: 167-178.
- Радичевић, Д. 2001 Средњовековна некропола на локалитету Терме у Чачку, *ЗРHM* (Чачак) 31: 23-37.
- Сретеновић, М. 1984 Мокрањске стене, вишеслојно насеље, Извештај о археолошким истраживањима у 1980. години, *БС* 2: 221-225.
- Томовић, Г. 1991 Глагољски натпис са Чечана, *Историјски часопис* 37: 5-15.
- Чанак – Медић, М. и Бошковић, Ђ. 1986 *Архитектура Немањиног доба* 1, Београд.
- Чанак – Медић, М. 1993 Нови подаци о архитектури и скулптури Богородице Градачке, у *Богородица Градачка у историји српског народа*, ур. М. Вуловић, Чачак, 81-93.
- Ферјанчић, Б. 1996 Долазак Хрвата и Срба на Балканско полуострво (осврт на нова тумачења), *ЗРВИ* (Београд) 35: 117-150.
- Ђирковић, С. 1981 Србија између Византијског Царства и Бугарске, у *Историја српског народа* 1, ур. С. Ђирковић, Београд, 156-169.
– 1995 *Срби у средњем веку*, Београд.

DEJAN RADIČEVIĆ

ARCHAEOLOGICAL SITES FROM 10th-11th CENTURY IN ČAČAK AND THE SURROUNDING

Summary

Many years of investigations in the region of Čačak valley and its mountainous hinterland revealed archaeological remains from the 10th-11th centuries. Historical studies of these period are hindered due to the lack of written sources and are mainly of general character, hence consulting of archaeological data although rather scarce could be of great importance. For the time being our knowledge is based on the results of rescue excavations of multilayered sites so their examination should stimulate future more systematic investigations.

Čačak valley is situated in the southwestern part of central Serbia and includes fringes of Šumadija towards mountain regions of the Dinara range that begins with massifs of Jelica and Ovčar. Large and fertile valley covers an area of about 40 km along the Zapadna Morava river from the Ovčar-Kablar gorge in the northwest to the narrow zone near Kraljevo in the southeast. This valley is enclosed by the mountains and thus from geomorphologic point of view represents almost closed entity. In the west and southwest are mountains Ovčar and Kablar, towards the north are piedmont areas of Suvobor, Maljen and Rudnik, in the northeast are Vujan and Bukovik, while from the north it is outlined by mountain Jelica. The only open approach to the valley runs along the Zapadna Morava from the southeast and also to some extent it is easy to approach the valley across southern slopes of Rudnik and further along the river Dičina.

Archaeological sites dating from the 10th-11th century are for the time being the earliest known confirmation of the medieval life in this area. Period from the 7th to the 9th century is still unascertained so we can not speak about finds earlier of the 10th century. Traces of living dating from the 10th-11th century were discovered on five sites (fig. 1). Distinct group includes Kulina in the village Rošci, Gradina on Jelica and Sokolica (Gradina) in Ostra. The sites are situated on prominent and difficult to approach promontories that dominate over wider surroundings and hence were very suitable for fortification and defense. In contrast to these sites finds from the yard of the church in Čačak dedicated to Ascension of Christ revealed remains of settlement established in the wide, open plain in the vicinity of the Zapadna Morava riverbank. For the time being only when this settlement is concerned we have confirmation for the existence of the corresponding necropolis at the near by site Terme.

On the basis of pottery characteristics life duration at Kulina, Gradina on Jelica and Sokolica covers the period from first decades of the 10th century to the first decades of the 11th century and what seems interesting is to what extent could archaeological data be compared with historical studies of this period. When the ter-

territory of Čačak valley is concerned the main problem is delimitation of Serbia and Bulgaria in the 10th century, that is the question of eastern and northern borders of Serbia in that time. The Čačak valley most probably belongs to the border area. Zapadna Morava valley is the connection between two geographically entirely different environments. Towards the northeast are cultivated lands of Šumadija and Morava valley while in the southwest is the austere mountainous terrain of the upper course of Zapadna Morava including Dragačevo and portions of Golija, Javor and Zlatibor. Looking from the historical point of view it was the connection between the territory considered to be original area of the Serbian State with the territory that this state extended gradually over in the Middle Ages.

Unsubstantial archaeological information that we have at our disposal definitely can not offer incontestable answer on this ambiguous question but some information seems interesting. Pottery from Kulina is identified as product of local Serbian pottery manufacture. At this site so far were not discovered finds that could be attributed to the characteristic Bulgarian material. As far as we are informed the similar situation is encountered at Gradina on Jelica. Find that could possibly indicate Bulgarian occupancy is amphoroid jug from Sokolica, which is situated at the opposite end of the Čačak valley. Unfortunately pottery finds from this site are so scarce that they do not allow more comprehensive study.

Generally speaking termination of life at these sites could be related to restoration of Byzantine control in this region. The only exception is the settlement in the yard of the church dedicated to Ascension of Christ in Čačak. Although we still do not know when this settlement was established it seems probable that it happened in the entirely different historical circumstances. These circumstances made possible safe existence in the widely open and unprotected valley of Zapadna Morava in contrast to the earlier life in hardly accessible and most probably fortified settlements. According to the pottery finds it is supposed that this settlement existed in the 11th-12th century. From the same period also dates partially investigated necropolis at the site Terme.

Question that seems interesting for investigation of medieval past of Čačak concerns location of Gradac that is mentioned in the charter from 1019 as settlement in the Belgrade bishopric. Some investigators are inclined to identify Gradac with modern Čačak or its closest vicinity. Settlement in the churchyard might have existed in the time when charters were written but this assumption should not be understood as final solution of the problem of Gradac location.

Something that we consider essential is the fact that in this case the results of archaeological investigations could not be ignored. Similar situation is also with other sites in the neighborhood where archaeology also could fill the gaps of historical investigations restricted by the method itself. Our investigations so far by no means makes this possible but results are indicative enough so that with future investigations we may expect more reliable answers to the whole series of questions that seem rather interesting when these sites are concerned.